

Вплив марксизму на еволюцію світогляду М. М. Ковалевського

Розглядається вплив марксистських ідей на еволюцію позитивістського світогляду та наукові праці видатного історика та соціолога.

Ключові слова: *рецепція марксизму, позитивістські переконання*

Рассматривается влияние марксистских идей на эволюцию позитивистского мировоззрения и научные труды выдающегося историка и социолога.

Ключевые слова: *рецепция марксизма, позитивистские убеждения*

In the article is examined influence of marxist ideas for the positivist outlook and scientific works outstanding historian and sociologist.

Key words: *reception of positivism, positivist convictions*

Постановка проблеми. Для новітньої української історіографії характерним є активний процес осмислення свого досвіду, модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем. Серед істориків палким прихильником позитивізму був відомий історик та соціолог М. М. Ковалевський. Водночас на його світогляд вплинули ідеї марксизму.

Аналіз актуальних досліджень. Теоретико-методологічні засади наукових праць М. М. Ковалевського дістали певне висвітлення у науковій літературі. У розвідках М. І. Карєєва, М. Д. Кондратьєва, П. М. Мілюкова, О. М. Савіна, які вийшли в світ незабаром після смерті видатного вченого, визнавався без ґрунтового пояснення позитивістський характер його методології [16, с. 139, 170, 172, 204; 20, с. 173 та ін.]. За оцінкою радянських науковців (О. Д. Ковальов [17], Б. Г. Сафронов [21] та ін.) неприйняття М. М. Ковалевським ряду ідей марксизму свідчила про методологічну обмеженість його наукової спадщини. У новітніх працях [18; 24] здебільшого підкреслюється позитивістський характер переконань М. М. Ковалевського.

Проте ряд питань залишалися поза увагою попередніх дослідників. Так, недостатня, на наш погляд, увага приділена обставинам прийняття М. М. Ковалевським деяких ідей марксизму, чітко не показано, як він, дотримуючись всіх структурних елементів позитивістської моделі історіописання, поєднував їх з доктриною К. Маркса.

Мета статті – встановити обставини та сутність впливу марксистських ідей на позитивістські переконання та наукові праці М. М. Ковалевського.

Виклад основного матеріалу. Позитивізм разом з лібералізмом, просвітницькими переконаннями утворювало основу світогляду передової інтелігенції 1860-х рр. – початку ХХ ст. Сам М. М. Ковалевський називав себе «палким прихильником основ позитивної філософії» [4, с. 188; подібні його заяви: 3, с. 70; 6, с. 88; 11, с. 288]. У своїх працях він дотримувався основних положень класичного позитивізму: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним, розробка теорії суспільної еволюції.

В той же час М. М. Ковалевський у своєму житті та творчості відчув певний вплив марксизму. Сам науковець обумовлював такий вплив у першу чергу персональними чинниками. Він вважав, що його особисте спілкування з К. Марксом, що розпочалося взимку 1873/74 рр. у Лондоні [18, с. 85], надало «новий стимул до наукових праць в галузі історії економічного та суспільного розвитку європейського Заходу» [2, № 7, с. 19]. І далі наголошував: «Без знайомства з К. Марксом я би не займався ні історією землевласництва, ні економічним зростанням Європи і зосередив би свою увагу у більшій мірі на перебігу розвитку політичних установ» [2, № 7, с. 19].

Учень і особистий секретар М. М. Ковалевського П. О. Сорокін деталізував обставини знайомства. С посиланням на М. М. Ковалевського П. О. Сорокін наголошував, що спочатку К. Маркс віднісся до М. М. Ковалевського «доволі прохолодно; причиною цього були негативні погляди Маркса на росіян взагалі, і його непорозуміння з Бакуніним, Герценом та ін., ...при подальшому знайомстві його упередження зникло і знайомство їх перешло майже в дружбу, починаючи з Карлсбаду²» [23; також див.: 2, № 7, с. 19; 5, с. 71]. Проживаючи майже постійно у 1873-1875 рр. у Лондоні М. М. Ковалевський кожний тиждень відвідував будинок К. Маркса,

---

² М. М. Ковалевський відпочивав разом з К. Марксом на цьому курорті. Під час ранкових та вечірніх щоденних тривалих прогулянок по горах вони обговорили безліч тем [5, с. 71; 23].

затоваришував з усією його родиною та Ф. Енгельсом [23; 2, № 7, с. 11 та наст.]. Після повернення до Росії М. М. Ковалевський листувався з К. Марксом та обов'язково його відвідував під час літніх поїздок до Лондона [2, № 7, с. 19].

М. М. Ковалевського вражало у К. Маркса «його пристрасне ставлення до всіх питань політики» [2, № 7, с. 13], що заважало його науковій праці [2, № 7, с. 15]. М. М. Ковалевський, який сам був вдало інтегрований у західноєвропейську науку та культуру, характеризував К. Маркса як справжнього європейця [2, № 7, с. 22]. Російський учений також підкреслював «начитаність автора „Капіталу”» [2, № 7, с. 15], працелюбність К. Маркса, згадав про його смерть за письмовим столом [2, № 7, с. 20 та ін.]³. М. М. Ковалевський надзвичайно високо цинив К. Маркса, називаючи останнього одним з «розумових та моральних вождів людства», «найвеличнішим представником прогресивних течій громадськості» [2, № 7, с. 22]. Відзначимо некон'юктурність цієї оцінки, надрукованої за 8 років до захоплення влади більшовиками, що підвели постаті К. Маркса та Ф. Енгельса до рівня небожителів.

Цікава оцінка М. М. Ковалевським К. Маркса не лише як політика та науковця, а й як людини. М. М. Ковалевський наголошував, що «сам Маркс допускав до себе людей з розбором» [2, № 7, с. 11]. З людьми, до яких засновник марксизму ставився прихильно, «ця велика людина становилася простим і навіть благодуним співрозмовником, невичерпним у розповідях, повним гумору, ладним покепкувати над самим собою» [5, с. 71]. Коментуючи закиди на адресу К. Маркса в зарозумілості М. М. Ковалевський писав про нього: «Настільки знав собі ціну, що не бачив потреби підкреслювати своє значення зовнішніми прийомами» [2, № 7, с. 18]. В іншому місці спогадів він пояснював, що «Маркс був настільки вихований, що не проявляв ...особистих пристрасностей у своїй поведінці» [2, № 7, с. 22].

М. М. Ковалевський називав К. Маркса, «дорогим вчителем» [2, № 7, с. 22]. Між тим, на нашу думку, питання про особистий вплив К. Маркса на М. М. Ковалевського потрібно розглядати глибше. Передбачені позитивістською методологією багатоваріантність дослідницьких прийомів та принципів, полісемантичність категорій сприяли посиленню синкретичності світогляду позитивістів. Як стверджує М. П. Рагозін, схему свого магістерського дослідження М. М. Ковалевський «безсумнівно запозичив у Маркса» [19, с. 95]. Наша думка не так категорична, оскільки подібні висловлювання і фактографічний стиль написання характерні і для позитивістів. Праці М. М. Ковалевського і К. Маркса об'єднували нова соціально-економічна проблематика історичних досліджень, визнання закономірного характеру розвитку суспільства, багатофакторний підхід. К. Маркс, на відміну від М. М. Ковалевського, виділяв економічний фактор як головний для всіх періодів людства, визначав як основну рушійну силу суспільного розвитку класову боротьбу. Провідна ідея творів М. М. Ковалевського полягала в неможливості вирізнити жодний з факторів як центральний для всього процесу розвитку людства [11, с. VII–VIII, XIII–XIV, 288; 12, т. 1, с. 114; т. 2, с. 19]. М. М. Ковалевський схвалював думку О. Конта про непотрібність «відокремленого вивчення однієї якої-небудь сторони народного побуту» і її називав встановленою істиною [14, с. 28–29]. Слідом за О. Контом видатний учений вважав метафізичною (тобто з точки зору будь-якого непохитного історика-позитивіста застарілою та помилковою – О. Б.) постановку питання про виділення одного фактору як провідного [11, с. VIII]. Для М. М. Ковалевського ж класова боротьба була лише однією з-поміж інших рушійних сил суспільного розвитку. Окрім того, він не визнавав існування історичних законів, лише допускав наявність деяких закономірностей суспільного розвитку. Обидва послуговувалися схожою дослідницькою методикою.

М. М. Ковалевський, прийнявши окремі положення історичного матеріалізму, досить високо оцінювала учення К. Маркса за формулювання законів суспільного розвитку та ґрунтовне дослідження соціально-економічних явищ. Зокрема він писав, що головною заслугою марксизму є звернення уваги істориків, політиків, економістів на взаємовплив економіки та державного устрою. До того ж «зроблені навіть спроби побудови загальної історії економічного розвитку» та «економічним фактам відводиться незрівнянно більше місце, ніж колись» [11, с. 240]. Проте М. М. Ковалевський вважав, що К. Маркс та особливо його послідовники зловживали методом економічного трактування історії [11, с. 238, 242; також див.: 2, № 7, с. 13].

М. М. Ковалевський критикував політичні гасла, які висували марксистки. Він відстоював ліберально-реформаторські шляхи вирішення соціальних проблем [13, с. 5]. Вчений писав, що «сучасна теорія еволюції не припускає великих переворотів у суспільному житті» [7, с. 12]. Водночас, за його оцінкою, еволюційна теорія «однаково заперечує можливість усталеного порядку речей. Сучасне здається їй лише умовою для настання майбутнього, яке повинне в певній мірі змінити всі сторони нашого співжиття. Полегшити перехід до кращого ладу – ось велике

³ М. М. Ковалевський наголошував на тих рисах К. Маркса, які були притаманні і самому. Відоме ґрунтовне знання М. М. Ковалевським сучасної йому європейської історико-філософської, соціологічної та економічної літератури. П. О. Сорокін згадував, що М. М. Ковалевський працював за за письмовим столом часто по 8-10 годин на добу. Особистий секретар також писав про останні роки свого вчителя, що навіть свою хворобу М. М. Ковалевський використовував як можливість відійти від громадських справ і присвятити читанню нової наукової літератури [22].

завдання, яке ставить перед собою еволюціоністська філософія по відношенню до практичного життя. Що стосується її теоретичних устремлінь, то вона вивчає минуле, щоб передбачити майбутнє» [7, с. 12–13]. «Еволюції, – наголошував М. М. Ковалевський, – потрібно надавати перевагу над революцією» [11, с. 86]. М. М. Ковалевський виступав за чіткий розподіл законодавчої та виконавчої гілок влади, за солідарну відповідальність міністерств перед парламентом, за секуляризацію влади, за загальнодоступну народну школу, а в необхідних випадках народні референдуми та федеративний державний устрій [9, с. 237, 239–240, 249–252]. Вчений схилився до ідеї конституційної монархії, в якій монарх виступає «верховним посередником між класами та захисником інтересів народних мас» [10, т. 2, с. VII], як найбільш ефектвної форми державного устрою порівняно з республікою, марксист ж висували гасло ліквідації царату. Він підкреслював, що суспільний прогрес не передбачає обов'язкового переходу від монархії до республіки [9, с. 238].

Марксист надавали перевагу революційній боротьбі. Визнаючи деяку провину царизму в активізації революційного руху, М. М. Ковалевський не схвалював терористичної діяльності російських революційних народників [8, с. 193–194].

М. М. Ковалевський категорично не приймав теорії К. Маркса про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. Він взагалі вважав революційні диктатури тимчасовими явищами. Для нього цезаризм та диктатура пролетаріату може бути «лише тимчасовою та скороминучою формою» [правління – О. Б.] [1, с. 88].

Емпірику М. М. Ковалевському також не подобалися деякі методологічні підходи марксизму. Він надавав перевагу індуктивного методу. М. М. Ковалевський, наприклад, схвалював використання О. Контом спостереження в якості одного з головних дослідницьких принципів соціології [12, т. 1, с. 195]. Культове ставлення до історичного факту призводило до недооцінки вироблення теорій. «Ніякий дослідник не може і не повинен іти в своїх твердженнях далі того, що говорять джерела, – відмічав М. М. Ковалевський. – Краще визнати деякі питання нез'ясованими, ніж замість відповіді наводити гіпотези, які не спираються на факти» [15, с. 306].

Дедуктивний метод у другій половині XIX ст. позитивістами вважався метафізичним і мало потрібним. Тому М. М. Ковалевський вважав, що положення марксизму написані «на піску», бо «Маркс був і залишається гегельянцем» [25, с. 137 прим.]. У листі від 15 жовтня 1875 р. він критикував «Капітал» К. Маркса за «відхилення» від «позитивного методу» [25, с. 137 прим.]. У спогадах про К. Маркса російський вчений знову наголошував: «Що сам Маркс залишався до кінця не допускаючим компромісу послідовником гегелівської філософії, в цьому я не раз мав можливість переконатися з власних його заяв» [5, с. 72].

Висновки. Таким чином, М. М. Ковалевський оцінював марксизм як нове слово європейської наукової думки, яке сприяло посиленню уваги до економічної історії [11, с. III, 321]. Вчений досить високо оцінював учення К. Маркса за формулювання законів суспільного розвитку. Він вважав марксизм близькою до позитивізму теорією, водночас критикуючи його за монізм, метафізичність, вчення про диктатуру пролетаріату та соціалістичну революцію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковалевский М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности / М. М. Ковалевский // Интеллигенция в России. – СПб., 1910. – С. 59–88.
2. Ковалевский М. М. Две жизни / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1909. – № 6. – С. 495–522 ; № 7. – С. 5–23.
3. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права / М. М. Ковалевский. – М. : Тип. Ф. Б. Миллера, 1880. – 72 с.
4. Ковалевский М. М. Кризис в западных конституциях / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1886. – № 5. – С. 161–202.
5. Ковалевский М. М. Мое научное и литературное скитальчество / М. М. Ковалевский // Русская мысль. – 1895. – янв. [№ 1]. – С. 61–80.
6. Ковалевский М. М. Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. Ч. 1 : Общинное землевладение в колониях и влияние поземельной политики на его разложение / М. М. Ковалевский. – М. : Тип. Ф. Б. Миллера, 1879. – VII, 231 с.
7. Ковалевский М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности : лекции, чит. в Стокгольм. ун-те : пер. с фр. / М. М. Ковалевский. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлиха, 1895. – VIII, 152 с.
8. Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений в России : пер. под ред. Е. Смирнова / М. М. Ковалевский. – СПб. : Тип. Глаголева, 1908. – 242 с.
9. Ковалевский М. М. Прогресс / М. М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1912. – № 2. – С. 225–260.
10. Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии / М. М. Ковалевский. – М. : Тип. А. И. Мамонтова : тип. Солдатенкова, 1895–1897.

11. Ковалевский М. М. Современные социологи / М. М. Ковалевский. – СПб. : Тип. Меркушева, 1905. – XVI, 414 с.
12. Ковалевский М. М. Социология / М. М. Ковалевский. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1910. – Т. 1–2.
13. Ковалевский М. М. Социология на Западе и в России / М. М. Ковалевский // Новые идеи в социологии. – СПб., 1914. – Сб. 1 : Социология. Её предмет и современное состояние. – С. 1–10.
14. Ковалевский М. М. Сравнительно-историческое правоведение и его отношение к социологии. Методы сравнительного изучения права / М. М. Ковалевский // Сборник по общественно-юридическим наукам ; под ред. Ю. С. Гамбарова. – СПб., 1899. – Вып. 1. – С. 1–29.
15. Ковалевский М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства / М. М. Ковалевский. – Т. 1. – М. : Тип. М. Солдатенкова, 1898. – XXXII, 712 с.
16. М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин : [сб.]. – Пг. : Т-во А.Ф.Маркс, 1917. – 274 с.
17. Ковалёв А. Д. Эволюционная социология М. М. Ковалевского / А. Д. Ковалёв // Из истории буржуазной социологической мысли в дореволюционной России. – М., 1986. – С. 56–86.
18. М. М. Ковалевский в истории российской социологии и общественной мысли : К 145-летию со дня рождения М. М. Ковалевского : сб. ст. – СПб. : Изд-во ун-та, 1996. – 240 с.
19. Рагозин Н. П. Проблемы власти в русском либерализме последней трети XIX – начала XX века (альтернативы в рамках позитивизма) / Н. П. Рагозин // Политический процесс и политическое сознание. – М., 1986. – С. 79–118.
20. Савин А. Н. М. М. Ковалевский как историк / А. Н. Савин // Исторические известия. – 1916. – № 1. – С. 170–183.
21. Сафронов Б. Г. М. М. Ковалевский как социолог / Б. Г. Сафронов. – М. : Изд-во ун-та, 1960. – 262 с.
22. Сорокин П. А. Духовный облик М.М.Ковалевского как мыслителя / П. А. Сорокин // Социс. – 1989. – №3. – С. 107–111.
23. Сорокин П. А. М. М. Ковалевский и его западные друзья / П. А. Сорокин // Биржевые ведомости. – 1916. – 30 апр. – С. 2.
24. Чильяни Д. Позитивистская учёность, педагогические устремления и либеральная политика в работах М. М. Ковалевского / Д. Чильяни // Власть и наука, ученые и власть: 1880-е – начало 1920-х годов : мат. междунар. научного colloquiuma. – СПб., 2003. – С. 379–401.
25. Янжул И. И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Вып. 1 / И. И. Янжул. – СПб. : Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 191 с.